

Hoffmann István 2010. A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.
A Magyar Névarchívum Kiadványai 16. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó
URL: <http://www.mek.oszk.hu/08700/08750/>

4.2. *balatin ~ bolatin*

A Balaton neve háromszor fordul elő az alapítólevélben: „tichon super *balatin*”, „ab eodem lacu *bolatin*”, „in eodem *bolatin*” formában. Etimológiájának alapja régóta tisztázva van: a magyarba valamely szláv nyelvből került át, az átvett szláv alakot **Blatъnъ* formában rekonstruálják. Többnyire azonban kérdésesnek tartják, hogy ez a melléknévnek mondott forma egy **Blatъnъ gradъ* 'Mocsárvár' vagy pedig egy **Blatъnъ jezerъ* 'mocsaras, sáros tó' szerkezetből származtatható-e (FNESz.). KISS LAJOS szerint a magyarba egy ilyen szerkezetnek az „elülső néveleme kerülhetett át” (i. h.). E részletkérdés eldöntése ugyan elsősorban a szláv onomasztika ügye, de mint látni fogjuk, a magyar átvétel sem teljesen független tőle, ezért érdemes röviden kitérni a problémára.

Az etimológia szerint a *blato* 'mocsár' szóhoz az ősszlávban az *-ъnъ* melléknévképző járult (vö. MELICH 1910: 64, EtSz. *Balaton*), emiatt szokás elsődleges formaként a fenti jelzős szerkezeteket feltenni. Csakhogy a szláv nyelvekben az *-ъnъ* nemcsak melléknév-, hanem főnévképzői szerepben is előfordul, mégpedig jellegzetes helynévképző formánsként (ŠMILAUER 1970: 28–9). Ez a szerepe nyilvánvalóan ugyanúgy másodlagosan alakult ki, mint ahogyan a magyar *-s* képzőnek az eredeti melléknévképzői funkciója mellé létrejött, és már az óma-

gyar korban létezett főnévképzői, sőt szűkebb helynévképzői szerepe is (SZEGFÜ 1991: 255). Ebből adódóan — mint ahogyan az *Árpás* típusú helynevek magyarázatában sem indokolt egy elsődleges jelzős szintagma (pl. *Árpás föld*) feltételezése — a **Blatъnъ* esetében sincs közvetlenül szükség egy ilyen kiinduló szerkezet felvételére.

A Tihanyi alapítólevél *bolatin* ~ *balatin* adatai kétségkívül magyar nyelvhasználókra utalnak, mivel az eredeti szláv alakban található szókezdő *bl-* más-salhangzó-kapcsolat a következő szótagbeli magánhangzó jellegének megfelelő bontóhanggal van feloldva (vö. NYIRKOS 1993: 39). Mivel a szláv név az eredeti *â*-val kerülhetett át a magyarba, az első szótagba kerülő magánhangzó is ugyanilyen lehetett, amit a *balatin* lejegyzés is mutat. Az első szótagban kétszer feltűnő *o* betű a klasszikus hangtörténeti elemzés szerint viszont már az *â* labializálódott voltára utal, azaz labiális *a* hangot jelöl (BÁRCZI 1951: 101, E. ABAFFY 2003: 325). E magyarázat szerint a név oklevélbeli előfordulásai azt mutatják, hogy hangtani szerkezete — az *a* – *â* hangokat ezúttal nem tekintve — még nem nyerte el későbbi-mai jellegét, mivel a harmadik szótagbeli *i* itt még nem cserélődött fel az előreható hasonulás eredményeképpen veláris magánhangzóval (vö. E. ABAFFY 2003: 335).

A szó hangfejlődésének pontos rekonstrukcióját leginkább az a körülmény nehezíti meg, hogy az átvétel idejéből a szláv nyelvhasználatot egyértelműen jelző forma nem maradt ránk. MELICH — aki a név etimológiáját a rá jellemző gondossággal járta körül (1925–1929: 384–9) — az átvétel korának szláv **Blatъnъ* alakját éppen a Tihanyi alapítólevél magyar adatai alapján rekonstruálta. Ám más, egykorú adatokban a harmadik szótagbeli *-i* helyén *e*-féle hangokat is találunk: ószláv források a 9. századi szláv fejedelmeket például *Княз Блатънъскынъ*-nek említik (MELICH 1903–1905: 101). A Balaton valószínűleg honfoglaláskori szlávból származó német *Plattensee* neve (MELICH 1925–1929: 386) a belső, német hangfejlődés következtében e kérdésben sajnos, nem nyújt megfelelő támpontot. ŠMILAUERNÉL az ósszláv *bolto* többől *-n* elemű képzővel alakult nevekre többféle változatot is találunk a különböző mai szláv nyelvekből: szerbhorvát és szlovák *Blatnica*, cseh *Blatina*, szlovén *Blatno* és macedon *Blaten* stb. formákat (1970: 41). Ezek alapján az átvétel korában a *t* és *n* hangok között *i* vagy *e* magánhangzó éppúgy állhatott, mint ahogyan számolhatunk redukált magánhangzó (*ə*) meglétével is. Ez utóbbi formát a magyar átvevők mássalhangzókapcsolatként értékelhették, és — az ilyen helyzetben ugyan ritka — *i* bontóhanggal is feloldhatták (NYIRKOS 1993: 116). Ha az alapítólevélbeli előfordulás alapján az *i*-vel való lejegyzést a korabeli élőnyelvi forma pontos tükrözőjeként fogjuk fel, akkor a későbbi-mai változatot úgy magyarázhatjuk, hogy az *i* *u*-n keresztül lett *o*-vá (BÁRCZI 1958: 13).

Az itt vázolt lehetőségek bármelyike elvileg feltehető ugyan, ám pontos ismereteink az átvétel nyelvi körülményeiről nincsenek. Emellett azt is ki kell

emelnünk, hogy nemcsak az átvett név hangtani jellegét nem ismerjük minden részletében, hanem az etimológia által feltárt ismereteknek és az alapítólevél adatainak hangtani-nyelvi jellegéből az átvétel korára sem tudunk pontosabban következtetni. A nyelvi kölcsönzéssel gyakran együtt járó hangtani adaptáció lehetőségét is figyelembe véve akár azt is elképzelhetőnek tartom, hogy egy **Blatъnъ*-féle vagy ehhez hasonló szláv hangsorból már az átvételkor kialakulhatott egy a magyar nyelv fonotaktikai szabályaihoz alkalmazkodó [*bálatin*] vagy akár [*bálaton*] forma is.³

A fenti lehetőségek mellett a harmadik szótagbeli *i*-s formák magyarázatára véleményem szerint azonban egy további megoldás is kínálkozik: ezeket az alakokat esetleg a latinizáló névhasználat kezdeményének is tekinthetjük. A középkori forrásokban a Balaton neve — éppúgy, mint nagyobb folyóvizeink megnevezései (vö. HOFFMANN 2004: 16–20) — elsősorban latinos formában fordul elő. A tó ókori latin *Pelso* nevét (vö. FNESz.) a magyarországi latinságból nem tudjuk adatolni, ehelyett az oklevelekben a magyar névből latinosított *Balatin*(um)-féle alakokat használnak, ugyanúgy *-in* végződéssel az esetragok előtt, mint ahogyan erre számos más, főleg településnévi példa is mutat (lásd például a KMHsz. 1. *Orodin*, *Zegedin*, *Waradinum* stb. adatainak egész sorát, *Arad*, *Szeged*, *Várad* alatt). Ez a latinosító *-in* végződés Debrecen nevében is megjelenik, mégpedig a szó hangsorának utolsó szótagját módosítva: a korai ómagyar kori *Debrechen*, ritkábban *Debrechun* típusú formákat (vö. KMHsz. 1.) a későbbiekben a latinos *Debrecin* váltja fel.⁴

A *Balaton* esetében a latinos alakok alkalmazása az egész középkoron végigvonul, az EtSz. a 11–15. századra vonatkozóan mondja jellegzetesnek az előfordulásukat (lásd a *Balaton* címszó alatt). Az alapítólevélbeli *balatin* ~ *bolatin* formák abban különböznek a náluk jóval nagyobb számban előforduló és kétségtől elhatárolható „szabályos” változatoktól, hogy hiányoznak róluk a megfelelő esetragok, amelyek máshol a latin szövegbe való problémamentes beillesztést szolgálják egyrészt prepozíció mellett: 1121/1420: *a Balatino*, *ultra Balatinum* (DHA 1: 412), másrészt pedig földrajzi köznévhöz kapcsolva genitívuszi formában: [+1092]>1414: *in lacu Balatini* (DHA 1: 280). Esetrag nélküli,

³ Ezt a feltevést nem kérdőjelezi meg azok a példák sem, amelyek viszont azt mutatják, hogy a szó eleji mássalhangzó-kapcsolatok akár hosszabb ideig is megmaradhatnak az átvett szavakban: aligha képzelhető el például, hogy a Halotti beszéd és könyörgés *bratym* szava mögött a 12. század végén történt lejegyzésekor ne lett volna akár több generációnyi időszakra visszanyúló magyar nyelvbeli használat is (vö. BENKŐ 1980: 67). A hangtani adaptáció lehetőségéhez lásd még KENYHERCZ 2007.

⁴ A településnevek latinos használatát a kérdéses helység presztízse, fontossága befolyásolta. Ha Debrecen már az Árpád-korban is jelentős szerepű hely lett volna, s ennek megfelelően latinosan *Debrech(h)in* formában szerepelne az oklevelekben, akkor a hangtörténeti elemzés nagy valószínűséggel az *i*-s formából magyarázná a későbbi *e*-s alakokat.

i-t tartalmazó, tehát a fentiek szerint esetleg latinusnak tekinthető alakokra azonban még a 13. században is találunk példákat: 1211: *super Bolotin, iuxta Balatin* (ERDÉLYI 1908: 503, 507), 1266: *Balatin* (Cs. 3: 26).

A harmadik szótagbeli veláris magánhangzót tartalmazó, azaz vitathatatlanul magyar nyelvű adatok csak a 14–15. századból maradtak ránk, részint eredeti forrásokból, részint akkor keletkezett másolatokból, átiratokból: [+1082]>1328: *Balaton* (DHA 1: 229), 1484: *Balaton* (Cs. 3: 61). Feltűnő, hogy noha e formák hosszú ideig váltakozva szerepelnek az *i*-t tartalmazó alakokkal, jelzői használatban — amelyre településnevekben ugyanebből az időszakból vannak az első előfordulások — csakis a magyaros változatok adatolhatók: 1382: *Balatonfeukayar* (Cs. 3: 236), 1429: *Balaton Zemes* (Cs. 2: 643). Ez a körülmény azért figyelemre méltó, mert ugyanez a kettősség — önállóan a latinus, összetételben a magyaros használat — mutatkozik meg a középkori oklevelezési gyakorlatban más, többnyire ugyancsak latin formában előforduló nevek esetében is (vö. HOFFMANN 2004: 16–7). Emellett megemlítendő az is, hogy a Kárpát-medence régi helynévanyagában két másik Balaton névről is van tudomásunk, amelyek a harmadik szótagban ugyancsak veláris magánhangzóval fordulnak elő a forrásokban, igaz, jóval későbbi adatolással: 1295/1423: *Balaton* (Gy. 1: 510, Békés megyében említett mocsár), 1388: *Balathon* (Cs. 1: 168, Heves megyei település).

A Tihanyi alapítólevélben szereplő *Balaton*-említésekről összegzőképpen megállapíthatjuk tehát, hogy a név első szótagjának hangszerkezetéből következően már a legelső előfordulások is magyar nyelvhasználókra utalnak. A névforma nyelvi helyzetének pontos megítélését azonban az utolsó szótagban szereplő *i* kétségkívül megnehezíti: ha feltételezzük, hogy ez az alak valós magyar nyelvbeli használatot tükröz — ahogyan ezt korábban senki nem vonta kétségbe —, akkor az adatokból következően e használatnak legalább a 13. századig elhúzódóan fenn kellett állnia. Az első szótag korai „magyaros” jellege és az utolsó szótag hosszú ideig megmaradó „szlávós” karaktere azonban nem könnyen magyarázható kettősséget mutat.

Ha viszont ezeket az alakokat a magyarrá vált névből alakított, de még nem végleges formában rögzült latinus változatnak tekintjük — megengedve azt is, hogy a latinosítás esetleg egy eredeti „szlávós”, azaz *i*-t tartalmazó formára is támaszkodhatott —, akkor ebből az is következik, hogy a *Balaton*-ra az első kétségkívül magyar nyelvű írásos adatokkal csak a 14. századból rendelkezünk. Ez azonban hasonló esetekben egyáltalán nem ritka jelenség: a *Duna* adatai között — a fent már említett jelzős összetételeket nem számítva — a 14. század közepéig a *Danubius* forma mellett egyetlen magyar névalakot sem találunk (vö. KMHsz. 1.). Nem hallgatható el ugyanakkor az a körülmény sem, amely az alapítólevél *balatin*-féle adatainak a nyelvi megítélését e tekintetben a leginkább kétségessé teszi: nevezetesen az, hogy az oklevél helynévhasználatára a latinizá-

lás nem oly mértékben tűnik jellemző vonásnak, mint ahogyan az a későbbi oklevelezési gyakorlatot jellemezte. A *balatin*-hoz hasonló latinizálási kísérleteket azonban másutt is találunk a Tihanyi alapítólevélben: ilyen lehet esetleg a *sumig* (4.62.) és a másfajta eljárással latinosított *thelena* (4.63.) névalak.